

Ljetnikovac Stay-Kaboga, fotografija s početka XX. stoljeća (vl. M. Ercegović)
Villa Stay-Kaboga, photograph from the beginning of the twentieth century

Nada Grujić

Odsjek za povijest umjetnosti
Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Ljetnikovac Stay-Kaboga u Rijeci dubrovačkoj – rezultati istražnih radova provedenih 1993. godine

Izvorni znanstveni rad – Original scientific paper
predano 22. 10. 1996.

Sažetak

Jedan od najznačajnijih spomenika dubrovačke ladanjske arhitekture – ljetnikovac Stay-Kaboga u Rijeci dubrovačkoj, na Batahovini – nalazio se za okupacije dubrovačkog teritorija (1991/92) na samoj liniji razgraničenja. Bio je višekratno pogoden i stoga stavljen na listu prioriteta za obnovu ratom oštećenih spomenika. Zahvaljujući donaciji pokrajinske vlade Lombardije – obavljani su istražni radovi i pristupilo se obnovi ljetnikovca.

Istražni radovi rezultirali su podacima koji su omogućili točniju interpretaciju arhitektonskih značajki ljetnikovca te predlaganje smjernica za njegovu obnovu. No, ti podaci imaju i šire značenje, jer je riječ o jednom od malobrojnih spomenika kasne renesanse, te pridonose i boljem poznavanju tog stilskog razdoblja na dubrovačkom području.

Gradnje i pregradnje, propadanje i razaranje

Dosada nisu pronađeni ni ugovori o gradnji ljetnikovca, ni narudžbe za izradu njegovih klesanih dijelova. I u starijoj i u novijoj literaturi navodi se da je pripadao porodici Stay, ali nitko od autora ne navodi arhivske podatke koji bi to potvrdili.¹ U dvorani prizemlja je grb pučke porodice Šodrnja (Sodargna, Sciodargna)² u koji su naknadno urezani inicijali B S, što bi odgovaralo pretpostavci da je jedan od kasnijih vlasnika bio i Benedikt (Beno) Stay.³

Nešto više podataka poznato je iz novije povijesti. Degradaciju ljetnikovca i njegove neposredne okolice, koja je u stotinjak posljednjih godina ubrzana do katastrofalnih razmjera, dokazuju: katastarska karta iz 1838. godine, stare fotografije i arhitektonske snimke, a nekim smo događajima, nažalost, i sami bili svjedocima.

Promjene koje su zadesile cjelinu ljetnikovca i njegov okoliš otkrivaju se u pravom opsegu tek podsjetimo li da je on – poput većine dubrovačkih renesansnih ljetnikovaca u priobalnoj zoni – bio izvorno podignut »na vodi«. Katastarski plan iz 1838. godine (sl. 1) pokazuje da je još tad ogradni zid vrta i orsan od Rijeke dijelio samo vrlo uski put koji je iz Gruža vodio za Sustjepan.⁴ Prema nekim fotografijama s kraja XIX. i početka XX. stoljeća, izvorna dužina krila i izgled njegovih bočnih fasada sačuvani su i nakon 1908. godine, kad je uz obale Rijeke dubrovačke izgrađena »austrijska« cesta.⁵

Fotografija snimljena u drugoj polovici XIX. stoljeća (sl. 2) pokazuje da je vrt prema Rijeci izvorno bio ograđen visokim zidom koji se prema susjednom Kaboginom ljetnikovcu već stepenasto snizuje.⁶ Vrt je imao šetnicu omeđenu kamenim stupovima za odrinu; šetnica je od bočne južne fasade Stayeva ljetnikovca ranije vodila do zida koji ga je dijelio od susjednog Bunićeva; kad su oba ljetnikovca postala posjedom porodice Kaboga, granični zid je srušen i njihovi vrtovi spojeni.

Prateći sudbinu porodice Kaboga na prijelazu stoljeća, točnije uspone i padove poslovne i privatne naravi posljednjeg od njih, Bernarda (Brnja) Kaboge,⁷ postaje jasno da su značajniji radovi na ljetnikovcu mogli biti izvedeni između 1900. i 1907. godine, kada je vlasnik bio u braku s austrijskom groficom Liechtenstein, a s obzirom na njezino bogatstvo i ambicije.⁸ Tom intervencijom nisu, međutim, bile bitno narušene ni prostorne ni ambijentalne vrijednosti ljetnikovca, jer su u neostilskim oblicima neki prethodni (vjerojatno već dotrajali) elementi ponovljeni, a neki su novi bili dodati u skladu s karakterističnim oblicima dubrovačke ladanjske arhitekture.⁹ Bitnu promjenu u vrtu s južne strane ljetnikovca unosi tada široko stubište što u blagom luku vodi na gornju terasu: dokidajući šetnicu i odrinu u donjem vrtu, povezuje ga s gornjim vrtom, u kojem će se pojaviti i elementi historicističke vrtne arhitekture – »ruševina kule« i ograda terase – izvedeni u opeci.

Arhitektonska snimka ljetnikovca Stay, koju je u knjizi *Dubrovački dvorci* objavio Ivan Zdravković 1951. godine,¹⁰ pokazuje izvornu dužinu krila s orsanom u prizemlju i terasom na katu. Posred bočne sjeverne fasade krila postojala su jedna vrata, a nasuprot njima prozor i druga vrata kojima se u orsan ulazilo iz vrta pred pročeljem ljetnikovca (sl. 3). Prema fotografijama iz tih godina otvor na pročelju orsana već je

1. Katastarska karta iz 1838. godine
1. Land registry map 1838

2. Vrt ljetnikovca Stay i ljetnikovac Bunić-Kaboga (fotografija iz druge polovice XIX. stoljeća)
2. The garden of Villa Stay and Villa Bunić-Kaboga (photograph from the second half of the nineteenth century)

bio smanjen u odnosu na vidljiv obris izvornog luka. U liniji pročelja orsana stoji još i ostatak visokog ogradnog zida na koji se već nastavlja nova željezna ograda. Stanje koje je zabilježio Zdravković pokazuje da ni 50-tih godina nije još bio narušen građevni integritet cjeline, jer je austrijska cesta zaobišla orsan, a potrebna širina bila je postignuta nasipanjem Rijeke.

Izgradnjom Jadranske turističke ceste 1963. godine »korigiran« je na tome mjestu zavoj bezobzirnije nego na ijednom dijelu Rijeke dubrovačke. Srušena je polovica krila s orsanom – u dužini od 10 m otprilike – uključujući i dio koji je imao bočne ulaze u orsan (sl. 4). Krilo je svedeno na svoj današnji ostatak, kojem »nalijepljeno« novo pročelje tek simulira prvobitnu funkciju orsana.

Godine 1945. ljetnikovac je konfisciran¹¹ i dodijeljen »Crvenom krstu – Novo Sarajevo«, koji ga je koristio kao dječje odmaralište. Osim što su ugrađene dvije kuhinje i mnoge sanitarne prostorije, izvedeni su u prizemlju i hidroizolacijski radovi koji su nas lišili mnogih podataka (i onih s početka XX. stoljeća, a vjerojatno i ranijih), jer su zidovi ogoljeni sve do kamene građe i odstranjena prethodna podna popločenja. U vrtu, na mjestu negdašnje šetnice u tom razdoblju pojavio se i bazen. Od 1990. godine ljetnikovac je u vlasništvu Grada Dubrovnika.¹²

Od prvih dana agresije na dubrovačko područje 1991. godine Stayev je ljetnikovac, našavši se u neposrednoj blizini okupiranog područja, bio metom artiljerijskih napada. Oštećeno

mu je krovšte, te zapadna, sjeverna i istočna fasada, i to kako dijelovi zidnog platna, tako i arhitektonska plastika otvora te krovni vijenaca; i u unutrašnjosti zgrade uočena su oštećenja prouzročena gelerima koji su se probili izvana, ali i od izravnih hitaca iznutra.

Posebna Komisija za popis i procjenu ratne štete na spomenicima kulture svrstala je ljetnikovac Stay-Kaboga u 2. kategoriju utvrdivši »laka oštećenja, bez štete na nosivoj konstrukciji« (Izvještaj o popisu ratne štete na spomenicima kulture na području Dubrovačko-neretvanske županije, Zagreb 1995).

Istražni radovi

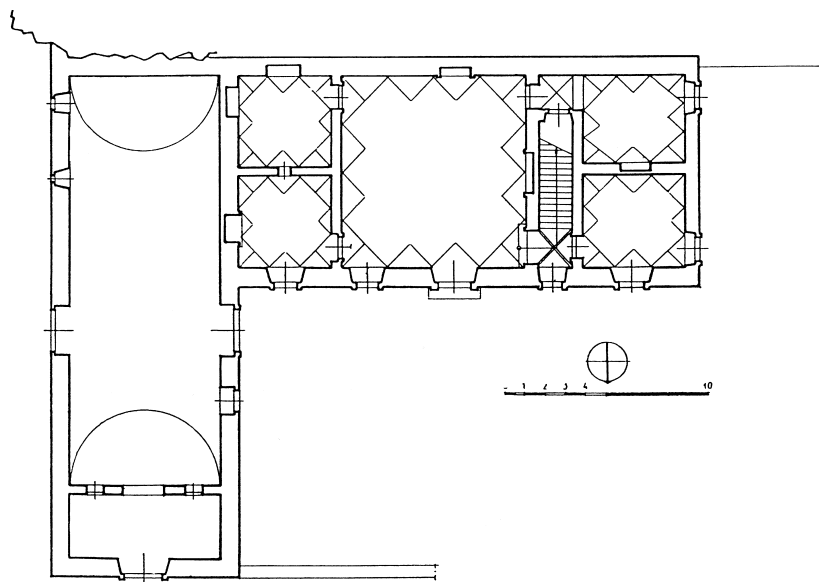
Ljetnikovac se našao na listi prioriteta za obnovu već nakon potresa 1979. godine – zbog visoke spomeničke vrijednosti, ali i očiglednih prednosti s obzirom na moguće korištenje (kako prostornih kapaciteta, tako i blizine gradu). Već i prije rata postojao je i prijedlog da se u Stayev i susjedni, Bunić-Kabogin ljetnikovac smjeste restauratorske radionice. U nekoliko navrata planirani su i istražni radovi,¹³ no njihovu su provedbu omeli razni razlozi: posljednji je pokušaj propao, jer su u ljetnikovac (netom je iseljeno dječje odmaralište) snježteni radnici koji su gradili prilazne ceste za most preko Rijeke dubrovačke.

Kada je nakon oslobođenja dubrovačkog teritorija ljetnikovac napustila i Hrvatska vojska, aktualizirano je pitanje nje-

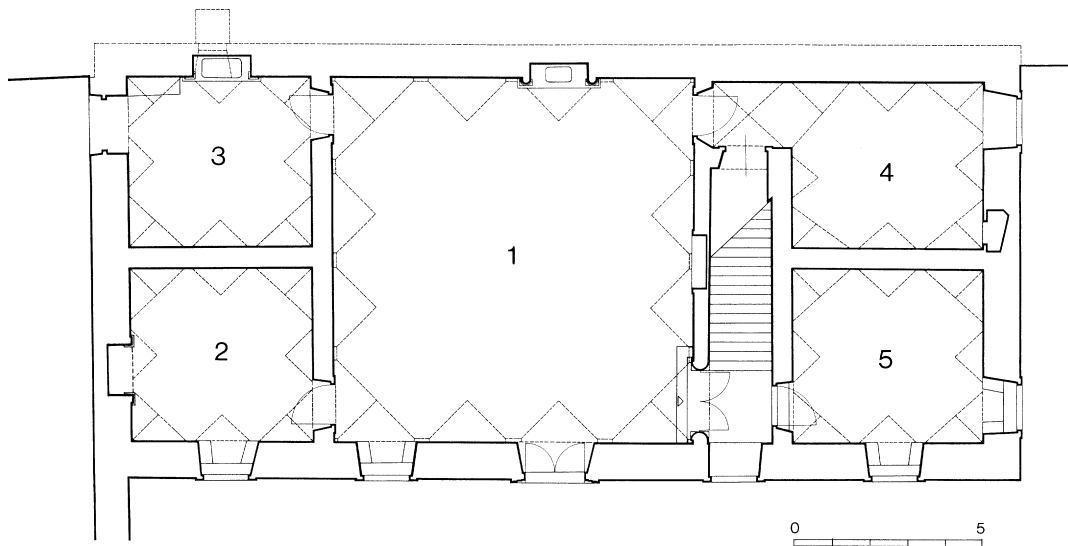
4. Ljetnikovac Stay 1963. godine (snimio Krešimir Tadić)

4. The Stay villa in 1963 (photo Krešimir Tadić)

3. Tlocrt prizemlja (objavio 1951. I. Zdravković, *Dubrovački dvorci*)

3. Plan of the ground floor (published by I. Zdravković in *Dubrovački dvorci*, 1951)

5. Tlocrt prizemlja, stanje nakon istražnih radova 1993.

5. Plan of the ground floor, situation after research work in 1993

gove obnove, ovog puta zbog ratnih oštećenja. Prepoznavajući izuzetne arhitektonske vrijednosti, a vjerujući u opravdanost otprije predložene namjene, ubrzo se javio donator. Pokrajina Lombardija dodijelila je 200,000.000 lira za njegovu obnovu. Zavod za obnovu Dubrovnika naručio je tad od Zavoda za restauriranje umjetnina iz Zagreba izradu elaborata i istraživanje koje je, međutim, svedeno samo na enterijer zgrade i na smanjeni broj sondi.¹⁴

Istražni radovi provedeni su u kolovozu i rujnu, a elaborat je predan u listopadu 1993. godine.¹⁵ Pažljivim odabirom mjesta na kojem će se otvoriti pod, zid ili strop, a na osnovi iskustava stečenih u radu na drugim ljetnikovcima, postignuti su u zadatim okvirima optimalni rezultati. Sonde su obrađene i prikazane u elaboratu, a u ovom tekstu navode se samo nalazi koji su utjecali na prijedloge smjernica za obnovu i prezentaciju ljetnikovca.

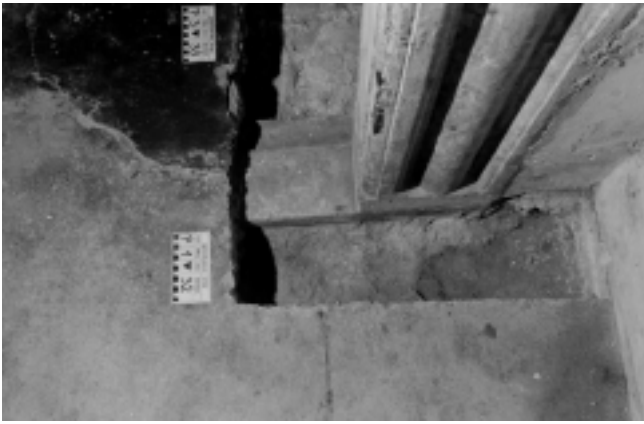
Tijekom istraživanja i izrade elaborata korištene su sve raspoložive grafičke podloge i opisi koji su posljednjih četrdeset godina zabilježili i neke zahvate.¹⁶ Arhivska istraživanja nisu provedena, jer zbog (po)ratne situacije građa nije bila dostupna.¹⁷ Stoga se postavke o vremenu izgradnje ljetnikovca – kako one koje su u elaboratu poslužile kao polazište za prijedlog obnove i prezentacije ljetnikovca, tako i ove koje iznosim u tekstu – oslanjaju pretežno na tipološku i stilsku analizu.

Istražni su se radovi zasnivali na nekim pretpostavkama o građevinskom razvoju i služili njihovim provjerama. Cilj je bio prikupiti što više podataka o dominantnoj fazi gradnje ljetnikovca, jer se opravdano smatralo da je reprezentativnu arhitektonsku koncepciju njegova prostora svojedobno pratila i adekvatna oprema, ali da je ona tijekom vremena bila pretrpjela i najviše promjena. Dio nalaza je doista upotpunio saznanja o prvoj, kasnorennesansnoj fazi gradnje ljetnikovca. Dio nalaza otkrio je izmjenjane provedene u baroknom razdoblju. Konačno, brojni se novi podaci odnose na uređenje

unutrašnjosti s početka ovog stoljeća. Premda su tom prilikom poništeni mnogi tragovi i elementi prethodnih povijesnih faza, neki su ponovljeni u neostilskim oblicima (strop i galerija) a neki su i dodati, uvažavajući, međutim, tipična i standardna rješenja (klupe u prozorskim nišama prizemlja). Utoliko taj zahvat ima i karakter restauracije, pa je, bez obzira na neujednačenu razinu ostvarenog, istražen s jednakom pažnjom, a i s namjerom da se i ta povijesna faza prezentira gdje god nije u suprotnosti s prethodnima. To najosjetljivije pitanje prezentacije nalaza bit će zasebno obrazloženo.

U dvorani (1) prizemlja (sl. 5) ispod betonskog sloja su utvrđene i kota izvornih podova i kota na koju je početkom XX. stoljeća bila položena teraco obloga (sl. 6). Na zidovima su na nekim mjestima (gdje nije bila stavljena hidroizolacijska podloga) otkriveni fragmenti prvog sloja žbuke i bijelog vapnenog naliča. Ustanovljen je izvorni oblik parapeta i prozorske niše (sl. 7): zatečene prozorske klupe (»pižuli«), tipični inventar dubrovačkih ljetnikovaca, očigledno su ugrađeni tek početkom XX. stoljeća, kada su promijenjeni i kameni okviri prozora.¹⁸ Podna sonda uz istočni zid otkrila je donji rub pila i odvodni kanal. Uočeno je da duž svih zidova na istoj visini izostaju kvadri koji su vjerojatno imali nosače za luči, a koje je bilo »najlakše« ukloniti tako da se izvade zajedno s kvadrom.

Bočne prostorije zadržale su isti format tijekom svih razdoblja, ali su se u baroknom razdoblju južne prostorije povezale vratima, a sjeverne prostorije prozorom. Svugdje su podovi izvorno bili niži; i u prednjim sobama su, kao i u dvorani, naknadno u prozorske niše ugrađeni »pižuli«. U pročelnoj sjevernoj prostoriji (2) otkriven je kamin otučena okvira, kojem je ispod sadašnjeg poda sačuvano jedino ložište i profilacija baze desnog pilastra.¹⁹ Sjeverna začelna prostorija (3) bila je izvorno kuhinja: od ognjišta (u kojem su probijena vrata – recentna veza s krilom) ostao je samo dio dimnjaka i zidana kupa u uglu. U niši visoko postavljenog prozora za zračenje u začelnom zidu nalazi se pilo: ispod višeslojnih nanosa vapne-

6. Izvorna razina poda u dvorani uz ulaz u prostoriju 3 (snimila Višnja Bralić)

6. Original floor level in the hall adjoining the entrance to room 3 (photo Višnja Bralić)

8. Kružna struktura u prizemlju (prostorija 4, snimila Višnja Bralić)

8. Circular structure on the ground floor (room 4, photo Višnja Bralić)

7. Prozorska klupica u prizemlju (prostorija 5, snimila Višnja Bralić)

7. Window seat on the ground floor (room 5, photo Višnja Bralić)

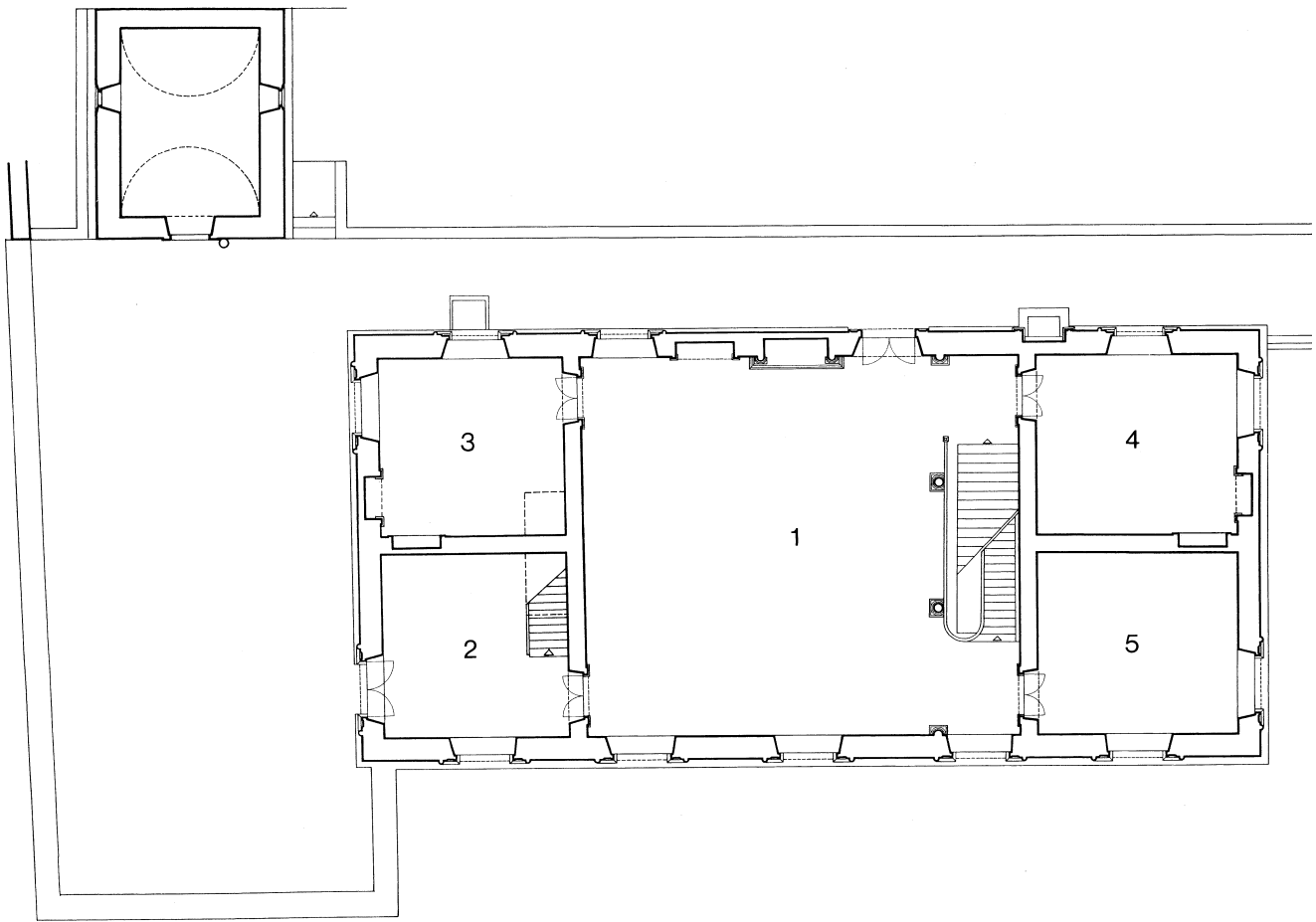

9. Izvorna razina poda u prizemlju (prostorija 5, snimila Višnja Bralić)

9. Original floor level on the ground floor (room 5, photo Višnja Bralić)

nih naliča pokazao se profilirani okvir. Utvrđen je pravac kanala kojim je voda dotjecala u pilo.²⁰ U južnoj začelnoj prostoriji (4) otkriven je izvorni oblik kamina, a pred njim je ispod recentnog poda pronađeno kameno popločenje i u njemu kružna struktura od opeke s odvodnim kanalom (sl. 8). Ta je prostorija mogla služiti kao kupaonica.²¹ U južnoj pročelnoj prostoriji (5) utvrđena je izvorna razina poda, niža za dvije stube od sadašnjeg betonskog (sl. 9).²²

Na katu su intervencije provedene u XX. stoljeću bile »temeljitiije« nego se pretpostavljalo (sl. 10). U dvorani (1) tragovi izvorne podne obloge nisu pronađeni, jer je recentni pod u potpunosti zamijenio stariji. Njegovu izvornu kotu određuju baze dovratnika, pila i kamina.²³ Prema kamenim pragovima portala, utvrđen je i točan oblik baza dovratnika. Najdonji sloj žbuke na zidovima nosi nalič ružičaste boje s početka

10. Tlocrt kata s unesenim recentnim nalazima i izvornim položajem stubišta
 10. Plan of first floor with recent findings and original position of staircase

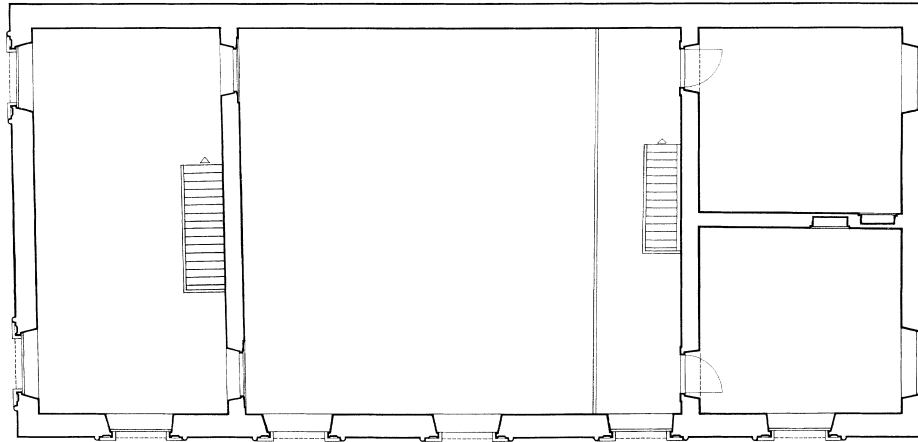
stoljeća. Jedino su u prozorskim nišama mjestimice sačuvani fragmenti starije žbuke i naliča što je pomoglo određivanju izvornog oblika parapeta i položaja drvenarije.²⁴ Ispod recentne drvenarije prozora nasuprot stubištu otkriven je kameni nadprozornik kakav se rijetko javlja u dubrovačkim enterijerima: zaobljeni friz ukrašen je listom po sredini i polovicama lista na krajevima. Nova stropna konstrukcija »obješena« je o starije grede ne respektirajući ni njihov raspored ni visinu: ispitivanje slojeva žbuke pod stropom na istočnom zidu pokazuje da je prvobitni strop bio viši – sadašnji se sudara s nadvojima prozora, odnosno portala kojima se u dvoranu otvaraju bočne prostorije drugog kata. Grede stropa oponaša obloga od dasaka, a postavljene su u ortogonalnu mrežu velikih razmaka, pa se dojam dubine sugerirao različitim bojenjem pojedinih njegovih dijelova.²⁵ Istraženi su i naliči svih dijelova galerije uz južnu stijenu dvorane.²⁶

U bočnim prostorijama kata podovi su drveni, a na zidovima i na stropnim vijencima nema naliča iz prošlih stoljeća; zaminjeni su i stropovi i grednici poviše njih. Ipak, neki su nalazi u stražnjim bočnim sobama važni upravo za prvu fazu izgradnje ljetnikovca. U obje su pronađeni kamini i zidni ormari. U sjevernoj sobi (3) je zidni ormar profiliranog okvira na zapadnoj stijeni,²⁷ a do njega je na sjevernoj stijeni otkriven

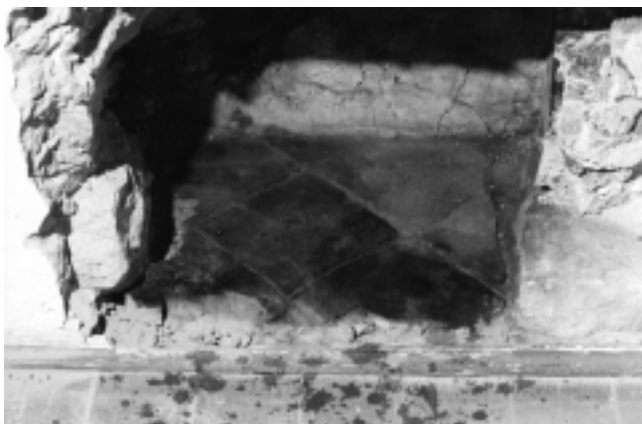

11. Fragmenti nađeni u zapuni kamina (prostorija 3, snimila Višnja Bralić)

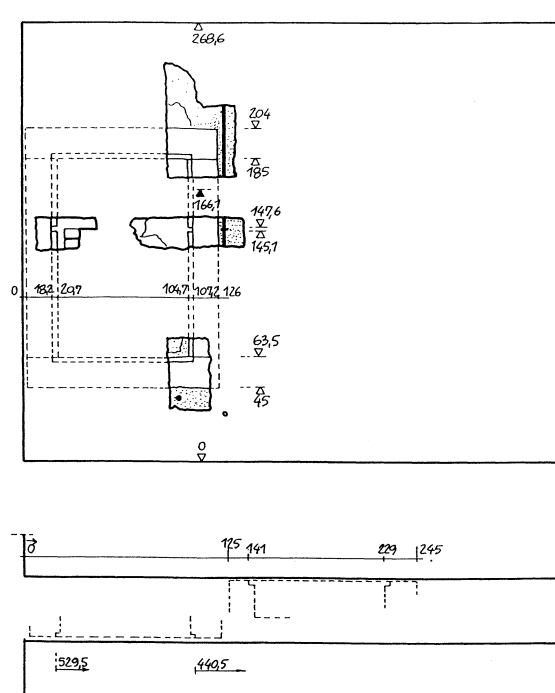
11. Fragments found in rubble after uncovering the fireplace (room 3, photo Višnja Bralić)

16. Tlocrt 2. kata, stanje prema nalazima
 16. Plan of second floor, situation after completed research

15. Popločenje u kaminu (prostorija 4, snimila Višnja Bralić)
 15. Fireplace tiles (room 4, photo Višnja Bralić)

17. Zidni ormar u graničnom zidu između južnih soba 2. kata (snimio Nikola Nađ)
 17. Wall closet in the dividing wall between the south rooms on the second floor (drawing Nikola Nađ)

bočne fasade četvrtasti prozori kojih na fotografijama s početka stoljeća nema, a javljaju se tek na onima iz 50-tih godina.

Prijedlozi smjernica za obnovu

Prijedlozi koji se odnose na prezentaciju unutrašnjosti ljetnikovca zasnivaju se ne samo na podacima što ih je pružila pojedina sonda ili njihov zbir u nekoj prostoriji, već i na saznanjima što proistječu iz povezivanja nalaza i njihovog usporednog čitanja. Točnije su razlučene sve građevne faze ljetnikovca i njihove međusobne relacije, te su s obzirom na njih predložene i smjernice za obnovu i prezentaciju.

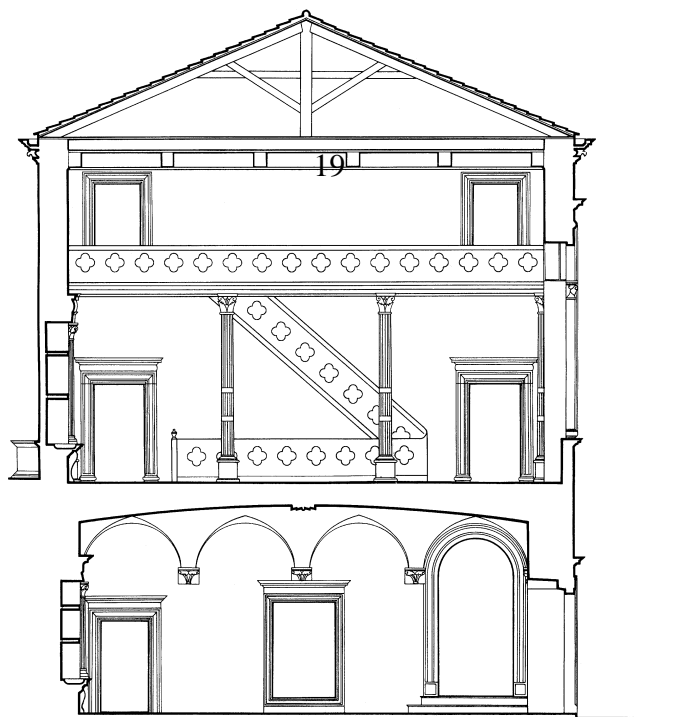
Svi prijedlozi polaze od činjenice da prezentirati treba ponajprije najveće vrijednosti ljetnikovca – arhitektonsku koncepciju iz 1600. godine (tlocrtni i vertikalni raspored prostorija, komunikacije kojima su tada bile povezane, kameni namještaj kojim su bile opremljene). Izvorno bi stanje trebalo prezentirati gdje god za to ima pouzdanih materijalnih dokaza. Provjereni su stoga svi otvori za koje se sumnjalo da su naknadno uspostavljeni, a za otkrivene zidne ormare i kamine koji su bili zazidani preporučena je djelomična ili cjelovita rekonstrukcija okvira, jer je pronađeno dovoljno elemenata (fragmenta standardnih profila).

Nažalost mnogi su podaci tijekom vremena izgubljeni: prethodnim intervencijama poništeni su i podne obloge i stariji slojevi žbuke zajedno s naličjem (i eventualnim oslikom). Rješenje se u tom pogledu moglo, primjerice, ponuditi u prizemlju samo za dvoranu i jednu od bočnih prostorija, ali i to na osnovi fragmentarnih nalaza. Manjak podataka u pogledu obrade zidnih i podnih ploha stvorio je određene probleme, no još veće su probleme zadavali veoma uočljivi tragovi intervencije s početka stoljeća.

Stav da treba respektirati i tu fazu gdje god nije bitno narušila izvorne vrijednosti, zahtijevao je pažljivu procjenu i argumentaciju. Ta se intervencija s početka stoljeća nije, naime, pokazala jednoznačnom ni u namjeri niti u provedbi. S jedne strane, ona je svojevrsni pokušaj »restauracije« ljetnikovca. No, s druge strane, u nekim je segmentima značila promjenu pa i negiranje bitnih značajki prethodne faze.

Najočigledniji dokaz »restauratorske« nakane pružio je luk stubišta u dvorani prizemlja, gdje je maskeron na bazi lijevog pilastra kopija onog s nasuprotne baze, vješto izvedena cementom. Najvjerojatnije i drvena galerija, koju je trebalo obnoviti zbog trošnosti, oponaša predložak: ispreplitanje neogotičkih i neorenesansnih elemenata, u romantičarskom pozivanju na konkretnu prošlost, odgovaraju miješanom gotičko-renesansnom stilu karakterističnom za dubrovačko područje u XV. i XVI. stoljeću.³¹ Svakako sadašnja galerija ponavlja prethodnu u odrednicama bitnim za prostor dvorane (oslonivši se čak na isti kameni vijenac) (sl. 18). Istodobnoj, no slobodnijoj intervenciji pripada i kasetirani strop. Predloženo je stoga da se oba ta elementa opreme restauriraju i oboje prema nalazima izvornog naliča.

Dileme su se postavile u prizemlju s obzirom na prozorske niše, oblik parapeta i prozorske klupice koje su naknadno

18. Poprečni presjek

18. Transversal section

uzidane. Očigledno su početkom XX. stoljeća bile prepoznate kao tipičan motiv dubrovačkih ljetnikovaca i stoga su dodate i na mjesta gdje izvorno nisu postojale. Odlučeno je da ostanu, jer su istodobno zamijenjeni i kameni okviri prozora, tako da izvorno stanje i nije moguće vratiti s potpunom sigurnošću. Historicistička obnova je ponegdje ostala i jedini pouzdani podatak, a supstitucija bi se oslanjala tek na pretpostavke.

Stoga je predloženo dokidanje samo onih rješenja iz tog vremena koja su bitno degradirala prvobitnu prostornu koncepciju. Odnosi se to poglavito na drvene stube koje su iz bočnih prostorija bile premještene u dvoranu, uz njezinu sjevernu bočnu stijenu. Ne samo da je prostor dvorane opterećen dugačkim stubišnim krakom već su u gornjem dijelu zida probijena i vrata.³² U dvorani kata uzastojalo se i na uklanjanju unutrašnje drvenarije (ionako trošne) s prozora čije je niše posve izobličila; s obzirom da su visinom i oblikom prozori Stayeva ljetnikovca u dubrovačkoj ladanjskoj arhitekturi jedinstveni, smatrali smo taj zahtjev sukladan prezentaciji osnovnih vrijednosti samog prostora. Jednako smo odlučan stav zauzeli o pitanju naknadno (u ovom stoljeću) probijenih pravokutnih prozora na bočnim fasadama u zoni drugog kata: zahtjev da se zazidaju utemeljen je na nalazima, ali i na uvjerenju da su negirali osnovno tipološko, kompozicijsko i stilsko obilježje tih fasada: prozori su razmaknuti uz same rubove bočnih fasada, a središnji im se dio ističe punim zidom pravilne strukture (sl. 19).

Istraživanja su – kao uvijek, pa i onda kad smo uvjereni da više nema nepoznanica – omogućila potpuniju i ispravniju

valorizaciju Stayeva ljetnikovca. Znači da je jasnije postalo i njegovo mjesto u okvirima dubrovačke ladanjske arhitekture.

Obilježja arhitektonskog prostora i dekoracije

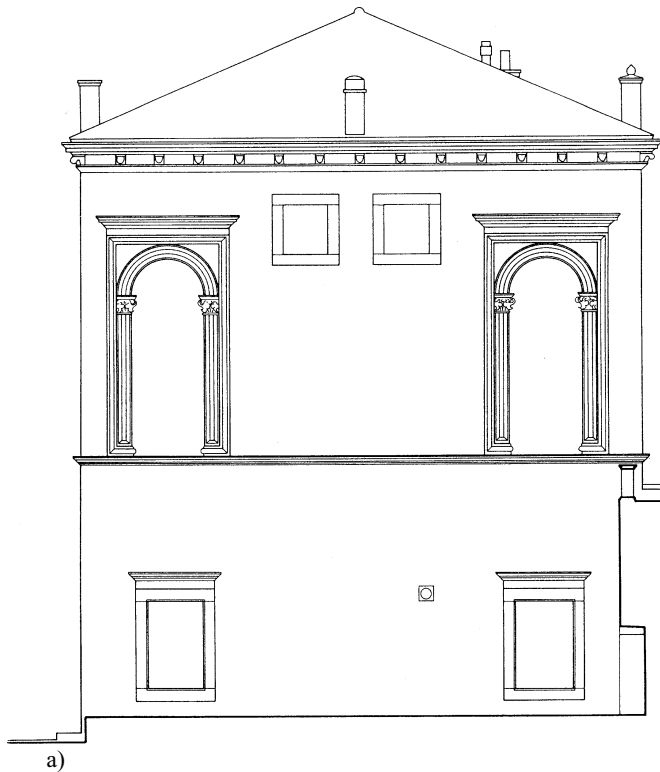
Stayev ljetnikovac izgrađen je u najboljoj tradiciji arhitektonskog tipa koji je specifičan za dubrovačku ladanjsku izgradnju u XVI. stoljeću. Prostorno-organizacijsku shemu cjeline određuju ladanjska kuća i na nju okomito krilo (s orsanom u prizemlju i terasom na katu). Kao i u većine reprezentativnih primjera tog tipa (tzv. L-tlocrta),³³ u visini prvog kata, na terasi nalazi se kapelica (sl. 20). Jednako je karakterističan i raspored prostorija: i u prizemlju i na katu s obje strane središnje dvorane nalaze se po dvije sobe.³⁴ Na ponavljanje ustaljene sheme upućuje i postav jednokračnog stubišta.³⁵

Osnovno obilježje zone prizemlja proistječe iz činjenice da se začelje oslanja o stijenu:³⁶ dvorana prizemlja dobija osvjetljenje samo s pročelne strane kroz jedan razmjerno mali prozor. Po svom položaju ona je komunikacijska jezgra cijele zgrade; samo je iz nje moguć pristup u sve ostale prostorije. Tlocrtnom rasporedu prizemlja – središnjoj dvorani s po dvije sobe sa strane – odgovara raspored prvoga kata. U toj etaži, međutim, svi perimetralni zidovi imaju otvore i sve su prostorije, pa i bočne, dobro osvijetljene. No, u okvirima dubrovačke ladanjske arhitekture Stayev ljetnikovac pokazuje osobitost u vertikalnom rasporedu prostorija: iznimnoj visini dvorane prvog kata odgovaraju dvije etaže bočnih prostorija. Prostorije »drugog kata« otvaraju se na dvoranu – prozorima u njezinoj sjevernoj bočnoj stijeni, odnosno vratima u južnoj stijeni uz koju je prislonjena drvena galerija. Takvo rješenje predstavlja u dubrovačkoj ladanjskoj arhitekturi jedinu sačuvanu »talijansku« dvoranu.³⁷ U završnom polukatu raspored nije simetričan, no takvo je odstupanje s obzirom na karakter prostorija uobičajeno.³⁸

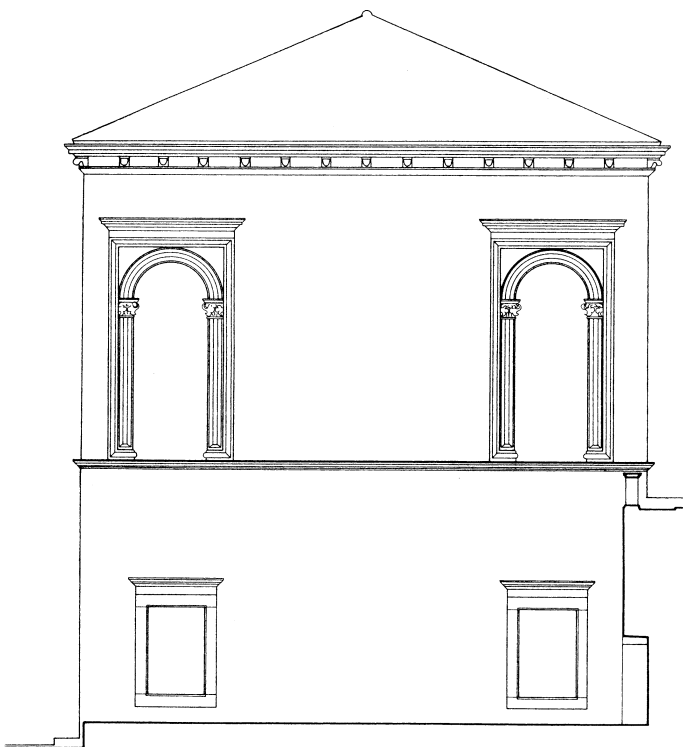
Ni tlocrti ni presjeci ljetnikovca ne mogu, međutim, dočarati sugestivnost tih prostora. Dojam mračne i hladovite dvorane prizemlja, zaključene razmjerno niskim svodom velikog raspona (s po četiri susvodnice na svakoj strani), snažniji je što je dvorana kata bitno različita – ispunjena svjetlom koje prodiere kroz visoke lučne prozore na pročelju te otvore na začelju. Zbog dimenzija i rastvorenosti gubi osobinu enterijera i djeluje poput atrija. Iz nje se može otići u bočne sobe ili popeti na kat i odatle gledati u nju. Odnos otvora i zidova je takav da granice između unutrašnjeg i vanjskog prostora nestaju. Prirodno okruženje ljetnikovca – i zelenilo iza ljetnikovca i vode Rijeke dubrovačke ispred ljetnikovca – istodobno se osjeća u unutrašnjem prostoru.

Stapanje unutrašnjeg i vanjskog prostora ostvaruje se i vizualnim, ali i stvarnim njihovim povezivanjem. Prostor prvog kata ne tvore samo dvorana i sobe uz nju, već i terasa uz bočnu i začelnu fasadu; na mjestu gdje se spajaju – nalazi se kapelica. Dvorana kata središte je uistinu jedinstvenog prostora koji nadilazi uobičajena razgraničenja horizontalne i vertikalne podjele dubrovačkih ljetnikovca.

Pročelje i bočne fasade rastvorene visokim prozorima polukružnog luka ističu na osobit način *piano nobile* u odnosu na prizemlje (sl. 21). Toliko isticanje prvog kata većim i

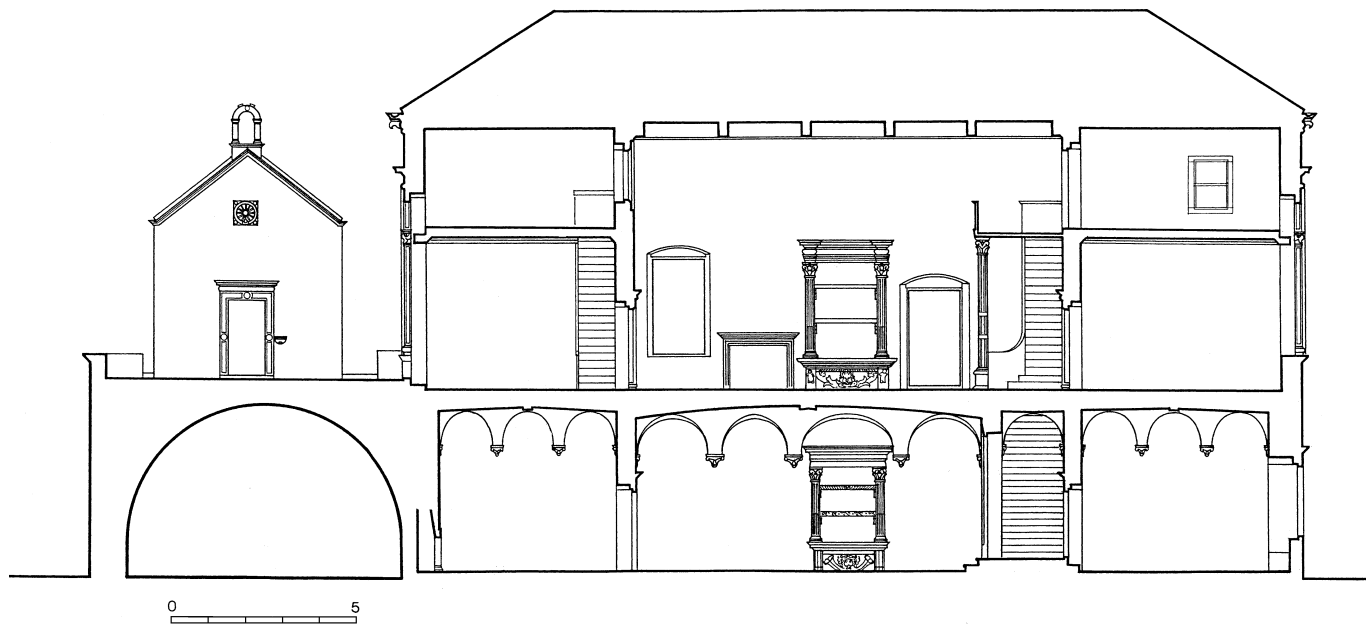

a)

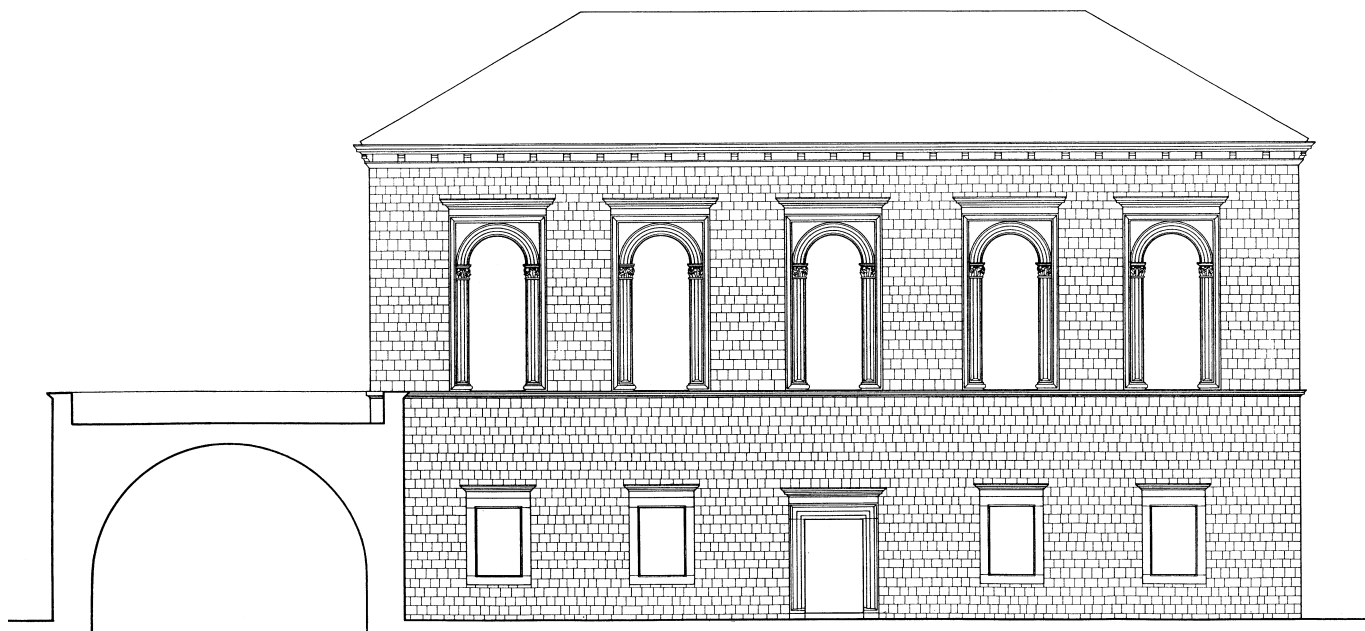

b)

19. Južna fasada, sadašnje stanje (a), prijedlog rekonstrukcije (b)
19. South facade, present situation (a), proposal for reconstruction (b)

20. Uzdužni presjek
20. Longitudinal section

21. Pročelje
21. Facade

bogatije ukrašenim prozorima također nadilazi uobičajenu shemu dubrovačkih ljetnikovaca i upućuje na tipološki predložak renesansne jednokatne palače kakvih u Dubrovniku nije bilo.³⁹ Cijela zona rastvorena većim prozorima javlja se na višekatnim dubrovačkim palačama samo na završnom katu.⁴⁰ Stoga je lakše među njima naći analogije za oblik prozora Stayeva ljetnikovca. Po osnovnoj strukturi oni su renesansna varijanta gotičkih monofora upisanih u pravokutni okvir.⁴¹ Njihova se transformacija može pratiti tijekom cijeloga XVI. stoljeća, no, usprkos i nekim sličnostima, identični prozori na dubrovačkom području nisu sačuvani.⁴² Jake kasno-renesansne profilacije na pilastrima, a na kapitelima lišće koje podsjeća na kasnogotičko – ukazuju da je na Stayevu ljetnikovcu ostvaren neki prelazni, hibridni oblik prozora. Posve je slobodno interpretirana uloga baze (sukladno bazama portala u dvorani kata): ne oslanjaju se na najširi profil, već je »plinta« uvučena i jedva vidljiva, što ostavlja dojam da pilastri »lebde« (sl. 22 a, b).

Ovom konstatacijom dolazimo do bitnog problema u odnosu arhitektonskog prostora i dekoracije ljetnikovca. Raspon koji se na razini tipoloških osobina uspostavlja između onog što je u ladanjskoj arhitekturi XVI. stoljeća postalo normom i

b)

a)

22. Prozor sjeverne fasade (a, snimio Krešimir Tadić), baza doprozornika (b, snimila N. Grujić)

22. Window in north facade (a, photo Krešimir Tadić), base of window pilaster (b, photo N. Grujić)

nekim posebnosti – još se izrazitije može pratiti u okvirima arhitektonske dekoracije unutrašnjosti.

Rijetko je koji dubrovački ljetnikovac sačuvao toliko elemenata arhitektonske plastike, ali i elemenata toliko tematski i izvedbom raznolikih. Dekoracija je djelo klesara (zacijelo iz neke korčulanske radionice) koji jednako dobro poznaju klasični rječnik i srednjovjekovni repertoar. Cvito Fisković prvi je to uočio: *Neki likovi u unutrašnjem stubištu Stajeva ljetnikovca na Batahovini, u kojem triumfiraju široki oblici*

a)

b)

23. Svod dvorane u prizemlju, konzola (a) i zaglavni kamen (b) (snimila Višnja Bralić)

23. Vault of hall on the ground floor, console (a) and keystone (b) (photo Višnja Bralić)

zrele renesanse, podsjećaju fantastičnošću svoje zamisli i reljefnošću izvedbe na kasnogotičke kamene ukrase korčulanske katedrale.⁴³

Supostojanje u istom prostoru različitih profilacija te klasičnih i neklasičnih elemenata prihvatljiviji su, međutim, kao izraz vremena u kojem su klesari ovladali velikim brojem motiva, primjenjujući ih slobodno i bez osjećaja da bi bili u neskladu.⁴⁴ Svodovi prostorija u prizemlju upiru se o konzole ukrašene listovima i volutama, koje nisu sve jednako oblikovne, a četvr-

taste kamene ploče na tjemenu svodova variraju temu cvijeta na različite načine (sl. 23 a, b). Okviri vrata, prozora, kamina i zidnih ormara različito su profilirani.

Jednake »slobode« pokazuju i zidni umivaonici (pila) u obje dvorane. Pilo u dvorani prizemlja klasične strukture i većina elemenata dekoracije (pravokutni oblik, kanelirani stupovi s kompozitnim kapitelima, grede s višedijelnim arhitravom, glatkim frizom i istaknutim profiliranim vijencem) uključuje i neke gotičke reminiscencije (gornja polica asocira na tordirano uže, a donja na viticu koja obavija granu sa »čvorovima«). Bitno obilježje otkriva čeona ploča ukrašena maskeronom, listovima i sviticima: klesani bez naznaka detalja, aludirajući na nedovršene i tek naznačene oblike – u skladu s karakterom prostora (sl. 24).

Posve je drukčije, minuciozno izvedeno i prepuno ukrasa pilo u dvorani kata. Poznavanje klasičnog rječnika arhitektonske dekoracije ne priječi klesara da se njime poigra, da pridoda i neke maštovite likove. Uz korektno izvedenu korintsku bazu te kanelirane polustupove, korintski kapitel je stiliziran, a poviše njega na povratu arhitrava nalazi se i glavica krilatog anđela. Arhitrav je ukrašen astragalom, vijenac ovulima. Strogosti okvira suprotstavlja se čeona strana bazena ukrašena

24. Pilo u dvorani prizemlja (snimio Krešimir Tadić)

24. Water basin in hall on ground floor (photo K. Tadić)

a)

b)

c)

d)

a)

26. Maskeron na bazi luka (a); maskeron u tjemenu svoda stubišta (b) (snimila Višnja Bralić)

26. *Mascaron on base of arched doorway (a); mascaron on keystone of staircase vault (b) (photo V. Bralić)*

b)

raznim likovima: maskeron je između dva dupina koji su, umjesto ljuski, pokriveni lišćem a repovima obavijaju ljudske glave. S obje strane likovi dječaka imaju ulogu atlanta (sl. 25 a, b, c, d). Klesari se koriste pravilima klasicizma kako u strukturi okvira, tako i u rječniku dekoracije, no proporcije, strogo određene u renesansnoj ornamentici, pomalo se gube a neki motivi odstupaju od svojih unutrašnjih zakonitosti.⁴⁵

Skлонost njihovom slobodnom kombiniranju i maštovitosti očigledna je u stubištu, u koje se ulazi kroz veliki lučni otvor. Već i maskeroni na bazama luka i u tjemenu svoda nad odmorištem (sl. 26 a, b) najavljuju hibridna bića, i smiješna i strašna, kojima oživljuju nosači svoda u stubištu. Konzole i zaglavni kamen ukrašeni su nakaznim starcima, sirenama i čudovištima (sl. 27 a, b, c). Ti likovi, čak ako i jesu preuzeti iz prošlosti, prerastaju u metaforu koju je danas teško pojmiti: vjerojatno su bili zamišljeni kao dio priče (ispričane i oslikom) koja se odvijala između mračnog prizemlja i svjetlom obasjanog kata u kojoj je prolaz kroz stubište imao određeno značenje. Utoliko i sva ta bića ne bi više bila »srednjovjekovna«, već »maniristička«.

Stayev ljetnikovac i dubrovačka ladanjska arhitektura

Stayev ljetnikovac izraziti je primjer suburbanog ljetnikovca koji je služio isključivo u rezidencijalnu svrhu, a bio je, s obzirom na morfologiju terena, okružen razmjerno malim vrtom. Bitni smisao dala mu je blizina vode. Arhitektura ljetnikovca istodobno je i renesansna i maniristička ako se taj pojam ne shvati kao stilska komponenta kronološki omeđena, već kao težnja monumentalizaciji, kao odstupanje od norme ali i kao formalizam istodobno. Nesumnjivo su gradnjom Stayeva ljetnikovca neki renesansni oblici pročišćeni do idealnih razmjera. Ponajprije to se odnosi na prostornu podjelu, na pravilnost tlocrta i strogu odijeljenost bočnih soba, na zračni postav opreme u začelnim sobama kata. Jasnoći tlocrtne dispozicije suprotstavlja se složeno vertikalno raščlanjenje prostora koje se, međutim, očituje samo u unutrašnjosti (otvorima unutar dvorane); vanjština (pročelje i bočne fasade) podređuje se formalnoj shemi koja tu podjelu ničim ne iskazuje.⁴⁶ Supostojanje različitih elemenata evidentno je i u arhitektonskoj koncepciji i u arhitektonskoj dekoraciji, no možda je najuvjerljivije u dojmu što ga ostavlja prostor. Bilo je to izraženo i u njegovom vrtu oštro naznačenom granicom između pravilno organiziranog donjeg dijela i potpuno divlje prirode u gornjem dijelu.

Ljetnikovac je nastao na razmeđu dva velika stila – renesanse i baroka. Na njemu uočena obilježja mogla su se javiti u dubrovačkoj arhitekturi kako u posljednjim godinama XVI. stoljeća, tako i na početku XVII. stoljeća. Njegova je datacija stoga široko postavljena: donju granicu određuju ljetnikovci pouzdane datacije, no gornja se granica gubi među malobrojnim spomenicima nastalim prije potresa 1667. godine. Svaki pojedini od njih – i Crijevićev ljetnikovac na Gradcu i Natalijev u Gružu i Gundulićev na Lapadu – po nečemu je

25. Pilo u dvorani kata (a), kapitel (b) (snimila Višnja Bralić), čeonu strana police (c) i bazena (d) (snimio Kresimir Tadić)

25. *Water basin in hall on first floor (a) its capital (b) (photo Višnja Bralić), shelf front (c), basin front (d) (photo K. Tadić)*

27. Konzole svoda u stubištu (snimio Krešimir Tadić)
27. Consoles of staircase vault (photo K. Tadić)

28. Gučetićev ljetnikovac u Gružu oko 1880. godine
28. *Villa Gučetić in Gruž about 1880*

originalan i odstupa od ustaljene renesansne sheme. Neke su očigledno izveli strani majstori, neki su izvedeni i prema stranom predlošku. Otud i njihova neobična heterogenost.

Stayev ljetnikovac – danas jedinstven po arhitektonskoj koncepciji i oblikovanju mnogih elemenata – nije u svoje vrijeme bio izniman. Vanjstinom identičan bio je ljetnikovac Gučetića u Gružu – tzv. »Lorko«, rušenje kojega spominje u *Trilogiji (Na taraci)* i Ivo Vojnović. Osim tog spomena, od njega su ostale samo fotografije iz druge polovice XIX. stoljeća (sl. 28). Utoliko je za dubrovačku ladanjsku arhitekturu posebno važno da se pristupilo obnovi Stayeva ljetnikovca. Činjenica da on neće dijeliti sudbinu većine dubrovačkih ljetnikovaca – zapuštenih, ruševnih i ratom oštećenih – izdiže njegovu obnovu na razinu događaja značajnog i za hrvatsku kulturu u cjelini.

Naime, u posljednjih je pedesetak godina na dubrovačkom području sistematski obnovljen samo jedan ljetnikovac – Sorkočevićev na Lapadu – daleke 1952. godine.⁴⁷ Tim pothvatom ovaj je ljetnikovac stekao povlašten položaj (prezentabilnost ga je učinila našim najpoznatijim, za mnoge i jedinim poznatim), što se neopravdano prenosi i na razinu vrednovanja:⁴⁸ u sjeni Sorkočevićeva ljetnikovca propadali su polagano mnogi jednako vrijedni ako ne i vredniji primjerci ladanjske arhitekture. Tvrdnja nije pretjerana podsjetimo li na ruševine Biskupskog ljetnikovca na Pločama, Gučetićeva u Rijeci dubrovačkoj, Zamanjina na Lopudu i Beccadellijeva ljetnikovca na Šipanu, podsjetimo li na sramotno stanje u kojem se nalaze Bunić-Kabogin ljetnikovac na Batahovini, Rastićev ljetnikovac kod Rožata.⁴⁹

I dok se možemo »pohvaliti« čak jednim obnovljenim ljetnikovcem – od renesansnih vrtova nije, prema pravilima povijesne hortikulture, obnovljen nijedan.⁵⁰ No umjesto daljnjeg

nabrajanja onog što nije učinjeno ili je učinjeno, ali loše, dužnost nam je nakon tolikih godina ipak postaviti pitanje odgovornosti. Privatne vlasnike koji, osim u iznimnim slučajevima, održavaju takve spomenike s krajnjim naporima ne treba prozivati. No, posve je drukčije kad su vlasnici Grad Dubrovnik (ljetnikovaca Bozdari, Rastić i Gučetić u Rijeci dubrovačkoj), institucije poput Zavoda za izgradnju grada Dubrovnika (na ljetnikovcu Bunić-Kaboga na Batahovini) ili HAZU (na Gučetićevom ljetnikovcu u Trstenom). Ne može se reći da se posljednjih desetljeća nije u Dubrovniku radilo na spomenicima, čak izdvajala i znatna sredstva. I baš stoga, jer su se uspjele održavati dubrovačke zidine, jer su mnoge crkve obnovljene i više no je bilo potrebno, ako su se našla sredstva za arheološka istraživanja, potrebna i nepotrebna, postavlja se pitanje kriterija i u samoj struci – prvenstveno u službi zaštite spomenika. Od toga da nije uspjela sačuvati prostor dubrovačke regije i prirodni kontekst ljetnikovca do toga da za njihovu obnovu nije postavljala dovoljno brojne, čvrste i uporne zahtjeve. U Dubrovniku se renesansni i barokni ljetnikovci smatraju spomenicima niže kategorije usprkos tome što ih grade isti oni graditelji koji djeluju u gradu (ljetnikovac Bozdari izvodi Marino Gropelli, graditelj crkve Sv. Vlaha, moćnika katedrale i Portala Glavne straže; Bunić-Kabogin ljetnikovac nastaje istodobno kad i Divona s potvrđenim udjelom Marka Andrijića). Premda je riječ o spomenicima veće arhitektonske vrijednosti no što su mnogi u gradu, ne primjenjuju se na njih jednaki kriteriji ni zaštite, ni obnove. Očigledno, u Dubrovniku postoje dvije kategorije spomenika: jedni su u gradu (i izravno donose novac), drugi izvan grada (dovedeni nebrigom u stanje koje traži sada već i pozamašna ulaganja). Velike riječi o brizi za kulturnu baštinu, o identitetu i dr. – slučaj dubrovačkih ljetnikovaca grubo demantira.

Zapuštenosti ljetnikovaca pridružila su se i ratna oštećenja, a u posljednje, poratno vrijeme i raznošenje pojedinih, pogotovo klesanih dijelova arhitekture. Kad se raznose i oštećuju slike ili kipovi, govori se i piše se o pljačkama »neprocjenjivih vrijednosti«, kad se to isto zbiva sa spomenicima arhitekture, ne poduzima se ništa. Za dubrovačke je ljetnikovce Milan Prelog prije tridesetak godina napisao da su *Baština bez baštinika*. Danas tu *baštinu* doslovno treba od *baštinika* zaštititi.

Nedvojbena, za rata su neki dubrovački ljetnikovci stradali teže od Stayevog. Nagorjeli zidovi Bizzarovog ljetnikovca u Komolcu, Zuzorićeva u Brsečinama, Ohmučevićeva u Slanom još će dugo čekati obnovu, složenu i skupu, bude li želje da se obavi korektno. Stoga je itekako sretna okolnost da se

za obnovu Stay-Kabogina ljetnikovca našao donator (*Regione Lombardia*) koji je arhitektonsku vrijednost spomenika pretpostavio interesima druge vrste. Nama će obnova Stayeva ljetnikovca pružiti mogućnost provjere da li se – bez obzira na deklarativne stavove – respektiraju rezultati istražnih radova i predložene smjernice za prezentaciju njegovih najviših spomeničkih vrijednosti. Pokazat će, dakle, da li je riječ o restauraciji povijesne arhitekture ili će opet istraživanja, elaborati i rasprave poslužiti tek kao pokriće za sanaciju i adaptaciju zgrade u svrhu nove namjene. Takva je provjera itekako značajna s obzirom da su uoči rata provedeni istražni radovi i pripremljena dokumentacija za obnovu Rastićeva, Gučetićeva i Bozdarijeva ljetnikovca u Rijeci dubrovačkoj koji znače sam vrhunac dubrovačke ladanjske arhitekture.

Bilješke

**Usprkos nepovoljnim okolnostima, pa i raznim otporima, istražni su radovi obavljani zahvaljujući strpljivosti i upornosti suradnika Zavoda za restauriranje umjetnina iz Zagreba koje je predvodila povjesničarka umjetnosti Višnja Bralić, prisutnosti arhitekta Nikole Nađa iz Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Dubrovniku i zalaганju Zavoda za obnovu Dubrovnika. Posebnu zahvalnost na velikoj pomoći dugujem preminulom kolegi, predanom suradniku – arhitektu Aleksandru Čučiću.*

1
J. Bersa, *Dubrovačke slike i prilike*, Zagreb, 1941, str. 154; **C. Fisković**, *Naši graditelji i kipari XV. i XVI. stoljeća u Dubrovniku*, Zagreb, 1947, str. 77; **N. Dobrović**, *Dubrovački dvorci*, Beograd, 1947, str. 31, sl. 73-75; **I. M. Zdravković**, *Dubrovački dvorci*, SAN I, Beograd, 1951, str. 42-44; **C. Fisković**, *Kultura dubrovačkog ladanja*, Split, 1966, str. 16; **C. Fisković**, *Sorkočevićev ljetnikovac na Lapadu*, Rad JAZU, knjiga 397, Zagreb, 1982, str. 24; **N. Grujić**, *Ladanjska arhitektura dubrovačkog područja*, Zagreb, 1991.

2
Grb se nalazi u neobjavljenoj građi Vita Gazinskog (Državni arhiv – Dubrovnik).

3
Benedikt Stay (1714-1801), dubrovački pjesnik-latinist, pridonosi kulturno-povijesnom značaju ljetnikovca, no za nas su važniji vlasnici za koje se gradi i pregrađuje.

4
Karta iz Arhiva mapa, Split

5
Objavljen fotografiju (str. 82) za ovu priliku ljubazno mi je odstu-pio gospodin Mihovil Ercegović iz Dubrovnika.

6
Fotografija iz zbirke Martechini, Državni arhiv u Dubrovniku.

7
Bernard Kaboga bio je vlasnik tvornice opeka i kupa u Kuparima, što objašnjava upotrebu nekih materijala korištenih pri obnovi koju je proveo na početku ovog stoljeća.

8

Za podatke koji se odnose na to doba dugujem zahvalnost gospođi Dubravki Beritić, dugogodišnjoj direktorici Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Dubrovniku.

9

Pretjerana je tvrdnja Frana Kesterčaneka da je »dvorac Stay-Stojković u Batahovini bio nadograđen u XIX. stoljeću«. (*Nekoliko arhivskih podataka o građnji dubrovačkih ljetnikovaca XVI. stoljeća*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 18, Split, 1970, str. 86, bilj. 79).

10

I. M. Zdravković, *Dubrovački dvorci*, SAN I, Beograd, 1951, str. 42 i odgovarajuća tabla u prilogu.

11

Između dva svjetska rata vlasnik ljetnikovca bio je Tomo Kostopeč, koji nije, čini se, poduzeo nikakvih radova.

12

Na osnovu ugovora o zamjeni nekretnine sklopljenog 1990. između Skupštine općine Dubrovnik i Crvenog krsta Novo Sarajevo, izvršena je 1993. uknjižba vlasništva na ime Grada Dubrovnika.

13

Prvi istražni radovi bili su planirani u istom opsegu i uz primjenu iste metodologije kao na ljetnikovcima Bozdari, Rastić i Gučetić u Rijeci dubrovačkoj, a što znači otvaranje najmanje 120 son-di. U ljetnikovcu Stay trebali su obuhvatiti prizemlje (295 m²), prvi kat (238 m²), drugi kat (128 m²), vanjštinu zgrade i vrt.

14

Pristali smo na istraživanja s malim brojem son-di (62) na osnovi dogovora da će usporedo u prizemlju sa zidova (400 m²) i svodova (200 m²) pod nadzorom istraživača biti uklonjena žbuka. Iako su prethodna sondiranja dokazala da je žbuka recentna i položena na bitumenski prenaz, suglasnost za njeno odstranjenje nadležni Zavod za zaštitu spomenika iz neobjašnjivih razloga u toku istraživanja nije dao, te je u prizemlju dodatno moralo biti izvedeno desetak son-di – premalo da se odgovori na sva pitanja, ali dovoljno da se oteža i uspori rad. Žbuke su kasnije otučene bez pogovora zbog hidroizolacijskih radova.

15 Dokumentaciju istraživanja i fotodokumentaciju radova vodila je Višnja Bralić, profesor povijesti umjetnosti iz Zavoda za restauriranje umjetnina u Zagrebu. Prikaze sonde i grafičku prezentaciju rezultata istraživanja izradio je arhitekt Nikola Nađ iz Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Dubrovniku. Restauratorske istražne radove obavili su akademski slikar-restaurator Neda Kuzek, vanjski suradnik Zavoda za obnovu Dubrovnika i Pavao Lerotić, vanjski suradnik Zavoda za restauriranje umjetnina iz Zagreba.

16 To su arhitektonski snimci prizemlja i kata koje je 1951. objavio Ivo Zdravković; arhitektonska snimka koju je 1966. izradio Institut za povijest umjetnosti iz Zagreba; arhitektonske snimke koje je 1987. godine izradio projektni biro »Tehnika« iz Zagreba (prenoseći bez provjere neke starije podatke ta snimka nije egzaktno pokazivala aktualno stanje).

17 Usporedna arhivska istraživanja nisu bila osigurana ni za mnoge druge dubrovačke spomenike, premda se od 1979. nastojalo da sistematski rad u arhivima prati program obnove.

18 Pošto je otučena žbuka, pokazalo se da je gornji dio klupica (»pižula«) građen od opeke i lomljenca, a donji od kamena; priklesani unutarnji rubovi kvadara, obloženih betonskom smjesom, pokazuju da je prozorska niša bila izvorno oblikovana stepenasto, da je središnji dio donje stepenice usječen do razine poda, njezini krajevi dozidani te tako formirani »pižuli«.

19 Profilacija baze sačuvana je sa strane ložišta. Obloga ložišta izvedena je *terazzom* koji su »ploče« veličine 36 x 36 cm, dijagonalno urezane i naizmjenice obojene svjetlijim i tamnijim okerom. Premda je položaj kamina naznačen na arhitektonskim snimkama iz 1951. i 1966. godine, nema podataka o profilaciji okvira.

20 Ustanovljeno da se glineni kanal nastavlja kamenim i da duž začelnog zida dvorane vodi do cisterne.

21 Tek nakon uklanjanja cijelog recentnog poda moći će se do kraja definirati funkcija pojedinih nalaza. Zasada se može prepoznati ležište ovećeg suda za kupanje koji se nalazi uz ognjište, gdje se grijala voda.

22 Gornja kamena stuba sačuvana je pod kulirom, ostale samo u otisku. Izvorna razina poda ponovljena je i teracom s početka XX. stoljeća. Novim slojem betona izjednačena je visina poda u ovoj prostoriji s visinom odmorista u stubištu.

23 Baza kamina postavljena je na kamenu gredu do koje u niši dopire i zaglađeni vapneni sloj ložišta, sačuvan samo u kutu.

24 Ispod cementne žbuke pojavila se kamena greda prozorske klupčice sa žlijebom za odvod kondenzne i oborinske vode i ispod nje kamena građa parapeta, otklesane prednje plohe. U kamenoj gredi doprozornika pronađena su ležišta nosača originalne drvenarije (ispunjena olovom). Respektirajući stav Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Dubrovniku, koji se nije suglasio s uklanjanjem unutrašnjih prozorskih okvira (početak XX. stoljeća), nije na katu do kraja definirani izvorni oblik prozorskih niša. Po završetku istražnih radova drvenarija je ipak uklonjena.

25 Crno-smeđom bojom bili su obojeni svi dijelovi osim čeonih strana »greda« (svijetli oker sa zlatno zelenkastim lakom koji sugerira po-

zlatu) i rozeta zabijena u križištu »greda« kojima su obrisi latica naznačeni broncom (»pozlaćeni«).

26 Svi dijelovi galerije (koja sada ima pojedine dijelove različito obojene) bili su obojeni crno-smeđom bojom kakva se našla i na drvenariji prozora.

27 Zidni ormar prikazan je na arhitektonskom snimku iz 1951. godine, dok se 1966. prikazuje kao zazidana vrata profilirana okvira. U istom zidu bila su vrata, označena na snimku iz 1951. godine (zazidana već 1963. prema opisu Instituta za povijest umjetnosti), a na snimku iz 1966. prikazana kao niša (susjedne prostorije). Ta je prostorija pretrpjela najviše promjena: zapadni je dio bio pregrađen u sanitarne prostorije, ulaz u njih probijen iz dvorane, zidovi razoreni instalacijama i popločani keramičkim pločicama. U sjevernom zidu su izvađeni kvadri zbog zračenja.

28 Kamin je imao ložište popločano koso slaganim tavelama. U zapuni su pronađeni mnogi kameni ulomci profilirana okvira i jedan veći komad vijenca.

29 Budući da su na arhitektonskom snimku iz 1951. godine između ove i susjedne prostorije naznačena vrata, a kasnija snimka pokazuje samo nišu, ispitan je cijeli zid i utvrđeno da je otvor bio probijen u baroknom razdoblju, pa zazidan opekom i pretvoren u nišu. S lijeve njezine strane pronađena je niša zidnog ormara iz prethodne faze kojemu je prije zazidavanja uklonjen okvir. Usporedbom mjera veličine otvora i njegove dubine zaključuje se da je identičan onome u nasuprotnoj sobi. U zapadnom dijelu južnog zida otkriven je kamin ožbukanih stranica niše, kojem je okvir također već bio izvađen, no vidljivi su mu ložište i sačuvana kamena greda podnožja pilastara te opločenje ložišta: pločice od pečene zemlje i tu su koso poredane.

30 I u jednoj i u drugoj južnoj prostoriji pronađeni su u graničnom zidu zidni ormari uokvireni glatkim kamenim gredama s po dva otora za police.

31 Galeriju nose dva stupa i dva polustupa, kanelirana s korintskim kapitelima. Izvorno je njezin donji dio bio možda drukčije oblikovan, odnosno ograda pomaknuta na sam rub stubišta, a stupovi slobodni. Neostilski motivi imaju razne uzore: ograda je perforirana četverolisnim motivom, kakvi su na ogradama mostova pred vratima od Ploča i Pila. Izvedbom zaostaju za drvenim dijelovima opreme vile Nardelli koju je također u prvom desetljeću ovog stoljeća projektirao Ćiril M. Iveković u Trstenom a koji su u potpunosti uništeni 1985. godine pri adaptaciji vile za odmaralište Izvršnog vijeća B i H. Devastaciju nije bilo moguće spriječiti, jer vila Nardelli nije ni bila registrirana kao spomenik.

32 U posljednjim preinakama (nakon 1945. godine) u donjem dijelu sjevernog zida dvorane probijena su još jedna vrata; taj je zid pretrpio najveće promjene, jer izvorno je bio rastvoren s dva portala u donjoj i dva prozora u gornjoj zoni koji su, pomaknuti uz krajeve, ostavljali veliku središnju plohu stijene slobodnom.

33 Taj arhitektonski tip, koji se i u europskim okvirima smatra izuzetnim, uspostavljen je u XV. stoljeću, a pripadali su mu i najprezentativniji ljetnikovci XVI. stoljeća, izgrađeni na obalama dobro zaštićenih morskih uvala Gruža i Zatona te Rijeke dubrovačke.

34 **N. Grujić**, *Ladanjska arhitektura dubrovačkog područja*, Zagreb, 1991.

35

U pogledu vertikalnog povezivanja takvo rješenje je čak arhaično. Primjerice, Gučetićev ljetnikovac u Rijeci dubrovačkoj iz 1576-77. godine ina stubište već izvan perimetra dvorana prizemlja i kata (Usp: **N. Grujić**, *Ljetnikovac Klementa Gučetića u Rijeci dubrovačkoj – podloga, zamisao, izvedba*, Radovi IPU 11/1987, str. 115-141). Istodobno je u ljetnikovcu Vice Stjepovića Skočibuhe na Tri crkve ostvareno već i znatno zrelije rješenje: dvokračno stubište smješteno je u zasebnu bočnu prostoriju (Usp. **N. Grujić**, *Ljetnikovac Vice Stjepovića-Skočibuhe – ishodište arhitektonskog tipa*, Radovi IPU 12-13/1988-89, str. 215-227).

36

Izostaje, dakle, povezivanje dvorane nasuprotnim portalima s prednjim i stražnjim vrtom koje je karakteristično za ljetnikovce XVI. stoljeća, izgrađene na ravnom terenu (Gundulićev, Gradićev ili Bunićev ljetnikovac u Gružu; Gučetićev, Rastićev ili Đurđevićev ljetnikovac u Rijeci dubrovačkoj; ljetnikovac Zamanje na Lopudu i Vice Stjepovića Skočibuhe na Šipanu). Naprotiv, iza začelja nekih će se ljetnikovaca čak podignuti nasip pokriven terasom kako bi se s vrtom povezala dvorana kata (Beccadellijev ljetnikovac na Šipanu, 1555).

37

Gučetićev ljetnikovac u Rijeci dubrovačkoj ima dvoranu koja se visinom izjednačuje s dvjema etažama bočnih prostorija samo s jedne svoje strane (Usp: n. dj. bilj. 35). I najnoviji nalaz u Sorkočevićevu ljetnikovcu na Lapadu ukazuje da visina bočnih soba nije bila s obje strane dvorane jednaka: s južne strane, nad bočnim sobama prvoga kata bio je »balkon« za svirače – jednako kao u dvorani Skočibuhine palače na Pustijerni.

38

Takve prostorije nisu pravilno raspoređene ni u već spomenutom Gučetićevu ljetnikovcu (s jedne strane čak izostaju), niti u Skočibuhinom na Tri crkve, gdje se također podređuju funkcionalnim razlozima i nisu istovjetne s obje strane ni u polukatu iznad prizemlja, niti onom iznad prvog kata.

39

Polazeći od Bramanteove rimske palače Caprini iz 1511. godine, taj se tip širi u prvoj polovici XVI. stoljeća osobito sjevernom Italijom. Pripadaju mu npr. Sanmichelijeve veronske palače, Palladijeve vicentinske i mnoge druge palače. U Veneciji se kao ni u Dubrovniku ne odstupaju od ustaljene tipologije višekratne gotičke palače.

40

N. Grujić, *Renesansna palača, renesansni ljetnikovac i gotička tradicija*, u »Likovna kultura Dubrovnika 15. i 16. stoljeća«, Zagreb, 1991, str. 52-63.

41

N. Grujić, *Ladanjska dubrovačka arhitektura XV. stoljeća i Gučetićev ljetnikovac u Trstenom*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 34, str. 160-162.

I u Veneciji se renesansni stil u prvoj polovici XVI. stoljeća očituje prozorima polukružnog luka (upisanog u pravokutni okvir) koji se štoviše smatraju tipično venecijanskim (**E. Bassi**, *Palazzi di Venezia*, Venecija, 1976, str. 138). Takvi su prozori raspoređeni u sve pravilnijem ritmu nakon Sansovinove palače Dolfin ili Scamozzijeve palače Contarini. Palače kojima su katovi rastvoreni isključivo lučnim prozorima brojne su kako u drugoj polovici XVI. stoljeća (palače Nanni i Albrizzi), tako i u prvoj polovici XVII. stoljeća, kod Long-

hene i njegovih sljedbenika (palače Vidmann, Lezze, Morosini, Surian, Priuli-Scarpon).

42

Slični su prozori na završnom katu Stayeve palače u Ulici Između palača u Dubrovniku (XVI. st.), no njihovi su kapiteli profilirani. Prozori na posljednjem katu Bunićeve palače na Bunićevoj poljani imaju lisnate kapitele, ali su ograđeni balustradom.

43

C. Fisković, *Naši graditelji i kipari XV. i XVI. stoljeća u Dubrovniku*, Zagreb, 1947, str. 77.

44

Portali u dvorani prizemlja i kata nemaju jednako profilirane okvire, što je moglo čak navesti na čitanje dvije faze u gradnji. U prizemlju su profili izrazitog plasticiteta (friz je ravan, vijenac profiliran i istaknut), dok je na katu profilacija simetrična i gusta, oštro rezana (friz je zaobljen, vijenac profiliran i jače istaknut). No, obje se profilacije podjednako susreću u drugoj polovici XVI. stoljeća.

45

Po veličini i obliku jedino se može usporediti s pilom kojeg za dvoranu Stjepović Skočibuhine palače na Pustijerni klešu 1559. braća Andrijić. Iz usporedbe proistječe također koliko je ono »klasičnije« u odnosu na pilo Stayeva ljetnikovca.

46

Fasade na kojima raspored otvora ne odražuje podjelu unutrašnjeg prostora javljaju se i u dubrovačkoj renesansnoj arhitekturi od polovice XVI. stoljeća. Jedan od visokih prozora trećeg kata na Skočibuhinoj palači na Pustijerni također osvjetljuje dvije etaže.

47

Obnovu Sorkočevićeva ljetnikovca na Lapadu dugujemo suradnji povjesničara umjetnosti Cvite Fiskovića i arhitekta Nevena Šegvića. Sretno odabrana namjena (Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku) osigurala je ljetnikovcu i dostojan način korištenja.

48

Sorkočevićev lapadski ljetnikovac jedini jasno pokazuje sve odlike svoje vrste, pa je u stručnoj literaturi – kako domaćoj, tako i stranoj – zauzeo mjesto koje je često izvan konteksta sveukupne problematike vremena kad nastaje i tipologije kojoj pripada.

49

Broj zapuštenih ljetnikovaca također se povećao. No prave probleme otkrivaju oni koji su »obnovljeni« ili »popravljeni«, a da takvi zahvati nisu pridonijeli njihovoj spomeničkoj vrijednosti (pročelje Crijevićeva ljetnikovca podno Gradca i nadalje skriva betonsku konstrukciju negdašnje gimnastičke, sada koncertne dvorane), ili su je čak umanjili (Zuzorićev ljetnikovac na Gornjem Konavlu, Gučetićev u Cavtatu).

50

Jedini pokušaj obnove vrta u Sorkočevićevom ljetnikovcu u Rijeci dubrovačkoj (Usp. **B. Šišić**, *Obnova dubrovačkog renesansnog vrta*, Split, 1981) nije doveden do kraja, jer su Nautičkom centru potrebne bile betonske površine od zelenih, betonske obale od prirodnih, pa i slavnog baroknog stubišta. Slučaj tog ljetnikovca jasno pokazuje veliku opasnost da povijesna arhitektura posluži samo kao kulisa: uza sve prihode koji su i zbog nje pritjecali, na zidovima galerije godinama propadaju barokne freske kojima u Dalmaciji nema premca (**V. Marković**, *Zidno slikarstvo 17. i 18. stoljeća u Dalmaciji*, Zagreb, 1985).

Nada Grujić

Villa Stay-Kaboga in Rijeka dubrovačka – results of research conducted in 1993

One of the most representative villas of the Dubrovnik region is the Stay-Kaboga Villa in Batahovina, Rijeka dubrovačka – which suffered damages during the occupation of the Dubrovnik territory in 1991/92. Thanks to a donation from Regione Lombardia, in the summer 1993, it was possible to conduct the necessary research and begin with the reconstruction of the building.

The research yielded the data necessary for a more precise interpretation of the villa's architectural qualities and formulate proposals for its restoration. But these data also have a wider import because they contribute to our better understanding of Late Renaissance architecture on the territory of Dubrovnik. The data increase our awareness of the first, Late Renaissance phase of construction of the villa, reveal certain changes made in the Baroque period and single out those undertaken at the beginning of this century. The ensuing proposals for conservation start from the need to stress the greatest virtues of this villa – its architectural concept dating from the year 1600: the horizontal and vertical arrangement of rooms, their communication system and the stone furnishings of the time. Therefore all openings were checked, and wall closets and fireplaces which had been walled up have been opened, with the recommendation to proceed to a partial or complete reconstruction of their frames and borders

wherever a sufficient quantity of elements (profilation fragments) would allow such reconstruction.

Finally, numerous newly discovered data reveal interior changes made at the beginning of this century. True, on those occasions many elements and traces from previous historical phases were lost forever, but some were repeated in neo-stylistic form (ceiling and gallery), while others were added respecting typical and standard solutions (the seats in the window niches on the ground floor). The claim that the phase of renovation from the beginning of our century should also be respected, wherever it has not significantly destroyed some original values, has required careful evaluation and argumentation. Indeed, this modern restoration stands in rather complex relation both to the preceding historical phases and to the quality expected from them. On one hand, it was an attempt at "restoration" of the villa, on the other in some segments it made changes some of which denied certain basic characteristics of the preceding phase (e.g. building an additional staircase in the *sala* on the first floor, and piercing windows on the lateral facades on second-floor level). It was our intention to present that historical phase wherever it is not in contradiction with the previous phases and this most delicate question has been given special attention in the text.

In the context of Dubrovnik villas the Stay-Kaboga villa is unique in many aspects – and this uniqueness is also discussed in greater detail. The degradation of this villa and its immediate surrounding has in the last few years been accelerated to reach catastrophic dimensions: considering that the same sort has been shared by many other villas on Dubrovnik territory, the restoration of the Stay-Kaboga villa acquires special significance – not only for the villas of Dubrovnik, but for the Croatian cultural heritage as a whole.